

KÉPES GÁBOR¹

Fantasztikus tudomány: a tudományos-fantasztikus irodalom helye a tudományos népszerűsítés galaxisában

Ha feltenném e tanulmány olvasóinak a kérdést, hogy kit tartanak nagyobb, jelentősebb magyar írónak: Esterházy Pétert vagy Nemere Istvánt, bizonyára mindannyiuknak markáns és egyértelmű válasza lenne erre a kérdésre. Esterházy Péter nyelvi-poétikai forradalmat, irodalmi szemléletváltást hozott Termelési regényével és más, Magyarországon a posztmodern első hírnökeinek tekintett műveivel, melyekkel Tandori Dezső költővel és a nemrég elhunyt Petri Györggyel együtt a mai magyar irodalom legrangosabb szerzői közé emelkedett. Nemere István munkássága nem hozott nyelvi-poétikai forradalmat, sőt, munkásságát nem is említik az egyetemeken.

Ha viszont azt kérdezném Önöktől, hogy ki a nagyobb hatáslehetőségű író: Esterházy Péter vagy Nemere István, a válasz talán nem lenne egyértelmű. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar szakán, amelynek padjait én is koptattam, egyáltalán nem tanultunk irodalomszociológiát, így a szélesebb tömegekhez eljutó szórakoztató irodalommal kapcsolatban nincs igazán mondanivalónk. Pedig a szórakoztató irodalom művelőit (íróit és kiadóit) nehéz szabályok terhelik, piaci, sőt szélsőséges esetben meteorológiai tényezők is, hisz egyes irodalomszociológusok megfigyelése szerint a derűs időszakokban a zöld színű könyvek jobban fogynak, mint a pirosak – és fordítva. Ezek a szabályosságok első hallásra irodalmon kívüli tényezőknek tűnhetnek, de sok irodalomteoretikus, többek között a német Friedrich Kittler munkái is bizonyítják, hogy az irodalom egyben informatika is, amelyben a vívőanyagok, a papír, a nyomda, a tipográfia, az alkalmazott grafika, s ezek egymásra hatása is szerepet kapnak. (Egyébként az irodalomszociológia hatvanas évek óta egyik legnépszerűbb, feltűnő intellektusa, Robert Escarpit a valóságban is "kipróbálta magát", egy régimódi, szórakoztató kópéregény megírására is vállalkozik, ez a mű, a Literatron a bölcsészettudományi informatika problémakörének egyik megelőlegezője lesz.)

Ha magát a szórakoztató művet mint tartalmat nézzük, egyrészt a társadalmat érdeklő problémák visszatükröződését kapjuk, másrészt – a folyamat másik irányából – olyan szellemi terméket, amely a közgondolkodást formálja. Ez ma már nem olyan kizárólagos jellegű, mint Jókai Mór korában, a nagy szerző, aki az ismert közoktatási anekdota szerint egy ízben saját mellszobrát küldte el egy vidéki felolvasóestre önmaga helyett, még nyilván nagyobb hatással rendelkezett olvasótáborára, mint kései utódai, akik a tömegmédia árnyékában alkotnak. Az az

¹ Országos Műszaki Múzeum, 1117 Budapest, Kaposvár u. 13-15.

író, aki mint Nemere István, manapság – ha gyakori megjelenésekkel, aktuális témákat regényesítve is – de nyomtatott könyvekkel bíbelődik, reménytelenül maradnak tetszik azok mellett, akik végtelen televíziós sorozatok forgatókönyveit és dialógusait írják, reklámszövegeket találnak ki, internetes blogokat alkotnak vagy éppen népszerű slágerek dalszövegeit állítják össze.

Nem szabadna kihagynunk ebből a sorból a képregény bájos, de minden kétséget kizáróan összművészeti jellegét sem, a képregény Zórád Ernő munkásságától fogva, épp a sci-fivel összefonódva, valószínűleg nagyobb hatáslehetőségű terület, mint a mai magyar költészet a maga egészében.

Az irodalom demokratikus világ, ha a nyelvvel való játékok végtelen számát vesszük, s ezen a hatalmas világon belül a klasszikus szórakoztató regényirodalom egy kisebb, de semmiképpen nem elhanyagolható területet jelent.

A tudományos-fantasztikus irodalom viszont egy tematika (műfajelméleti nonszensz műfajnak nevezni), amely egyik jelentős bázisa a szórakoztató irodalomnak, de e mellett az ún. magasabb vagy elit irodalom gyönyörködtető vagy épp társadalmunk állapotát visszatükröző alkotásaiba is beszüremlik.

A tudományos-fantasztikus irodalom, mint lappangó tematika, már a tizenkilencedik század elejétől létezik. Elődeit, az utópiákat és disztópiákat, a furfangos kóperegények nagyot mondó, egzotikus anekdotáit, a váratlan és fantasztikus utazások leírásait már az ókortól sorjázhathatnánk.

Nem véletlen viszont, hogy a huszadik század emberének tollán válik igazán önálló egységgé a sci-fi, ekkor válik el a kizárólag a képzelet mesevilágára hagyatkozó fantasy-től és a háború után, a hidegháborús űrversenyben éri el csúcspontját. A háború előtt a villamosítás, a sorozatgyártás, majd a háború után az informatika és az űrkutatás adnak neki újabb és újabb lökéseket, a másik oldalon viszont nagy álmok valósulnak meg és torzulnak el Sztálin, Mao és más vezetők létező disztópiáiban (sőt! Kim Dzsong Ilnek a dzsucse elméletéről írt apologetikus műve akár egy álcázott sci-fiként is tetszetős kiadvány lenne).

A tudományos-fantasztikus irodalom nagy alkotói egyrészt jelentős tudományos műveltséggel rendelkeznek, a szigorúbb esztétikai iskolák által hard science fictionnek nevezett áramlat alkotói szinte egytől egyig mind mérnökök, fizikusok, biológusok, planetológusok, akik a jövőbe vagy nagyobb földrajzi távolságba helyezve, de saját téziseiket fogadtatják el vagy teszik emészthetővé műveik által. Másrészt pedig, különösen az államszocialista országokban, épp a sci-fi társadalmi mondanivalója miatt, a tudományos-fantasztikus írók javarésze valójában társadalomkritikát ír, a fennálló vezetést és a bürokrácia útvesztőit karikírozza. Így, akinek nincs mondanivalója a tudományos-technikai kérdésekről, az akarva akaratlan valamilyen társadalmi szelep szerepét ölti magára.

Ez elsősorban az államszocializmusokban van így, de elgondolkodtató egy igazán népszerű mozgóképes alkotás, az Orion űrhajó kalandjainak sorsa. Nem véletlen vagy talán épp okos elszólás, hogy a filmet sokan NDK alkotásként őrzik emlékeikben. Pedig a világméretű biztonsági rendszert, szigorú (de nem ritkán csinos) titkosügynököket, egy tökéletesen uniformizált és internacionalista Földet bemutató sorozat a Német Szövetségi Köztársaság Bavaria mamutstúdiójában, mint profitorienált szórakoztató művészeti vállalkozás készült. A korszellem viszont itt is, ott is olyan volt, amilyen: hidegháborús.

A tudományos-fantasztikus irodalom hazánkban is különös szerepet kap. Ha egyetlen személyt kellene megneveznünk, aki a tudományos-fantasztikus irodalom elfogadottságáért sokat tett, Kuczka Pétert, a "sci-fi pápáját" (Szentmihályi Szabó Péter) említenénk meg. Az 1999-ben elhunyt Kuczka volt a Kozmosz Fantasztikus Könyvek sorozatszerkesztője és az európai rangú Galaktika folyóirat alapító főszerkesztője. Személyiségében voltak kétségtelenül vezetői (autoriter) vonások, s e mellett okos politikus volt, aki egy jól megírt elő- vagy utószóval az államszocializmus játékszabályaiba nem igazán illő műveket is elfogadhatóvá tett.

Emellett épp az irodalomszociológiának és a sci-fi elméletének lett kiemelkedően szellemes, világszínvonalú esszéistája, bár ezen írásainak egy része már csak az ezredfordulón, nem sokkal halála előtt kiadott köteteiben jelent meg.

Nemcsak felismerte a tudományos-fantasztikus irodalom és film sajátosságait, rendszerező elmeként nemcsak ezek számbavételére vállalkozott, de idővel programszerűvé vált gondolkodásában a határterületek vizsgálata, így a sci-fi például a barkochba játékkal együtt, mint egy új kultúra szinonimájává vált tollán. Eszmeiségében nemcsak az a vonzó, hogy nem tette azt kizárólagossá, hanem az is, hogy hitt benne, a tudományos-fantasztikus irodalom és az egyéb új irányzatok elbeszélhetővé, hihetővé, vállalhatóvá tesznek olyan életanyagokat is, amelyek a régi irodalom, zene, költészet számára bezárultak. Hitt benne, hogy a Birodalom visszavág című film, ha kétféle lelkes néző csodálata hitelesítette, a kritika fanyalgásától függetlenül is maradandó alkotás. Hitt benne, hogy egy új kulturális jelenség felismerése és – amennyire az lehetséges – előítéletektől mentes “élveboncolása” egy írástudónak kötelessége, s annak tudomásul nem vétele – vagy az attól való kategorikus elzárkózás: bűn.

A Rákosi-korszak idejekorán Kossuth-díjjal kitüntetett, s ezért sokak körében máig utálatnak “örvendő” csasztuskaszerzője a szellemi és logikus folyamata során fedezi fel a először kizsigerelt parasztság szenvedéseit, konfrontálódik a sztálinista vezetéssel, kompromittálja magát az 56-os forradalom előtt és alatt – és pontosan így lesz lehetősége, egy viszonylagos belső száműzetésben, hogy az elit irodalom szellemi sakkjátszmája helyett egy egzotikus és megtűrt területen alkosson maradandót. (Itt jegyzem meg, hogy halála előtt írt Haláltánc című, szívbemarkoló társadalmi tablója, illetve Seregek Ura című Holocaust-hosszúverse jelentős költői kvalitásokról is tanúskodik.)

Természetesen a történelem nem fekete és fehér: az államszocializmus nem teljes egészében ellensége a sci-finek, s amennyire a közoktatásban makacsul megmarad az irodalomtanárok ellenségeskedése a népszerű ifjúsági sci-fivel szemben (és ugyanígy tudatlanságuk a magasabb szintű, hard science fiction-nel szemben), úgy a Szovjetunió úrkutatása például észreveszi e kalandokban az űrverseny szovjet fölényét kiemelő propaganda lehetőségét. Vagy, közelebbi példát említve, bár Kuczka Péter az aczéli 3T rendszerében gyakran a megtűrtég határán egyensúlyozik, a Kozmosz könyvek a Kossuth pártkiadó gondozásában jelennek meg, s épp a tudományos népszerűsítés támogatott volta miatt a sci-fi a fizikaoktatás elismert szövetségesevé válik.

A hatvanas években, Öveges professzor zseniális fizikaóráival párhuzamosan, a magyar televízió az elsők között veszi át a korábban említett Orion űrhajó sugárzását, s a hatvanas évek gyermeke az Irány a világűr című torpedó társasjátékkal játszik. Már 1959-ben bestseller Fehér Klára Földrengések szigete című bájos gyermek-sci-fije, amely a Kommunizmus himnuszának “Vízfolyást dologra fogjuk” passzusával egybecsengő módon az emberi ész természeti erőket is kordában tartani képes voltáról szól.

Érdekes adalék, hogy Erdei Pálma kutatásai szerint 1950-ben mindössze 1, 1955-ben pedig 3 ilyen témájú mű jelent meg, míg a hetvenes években már átlagosan évi húsz sci-fi jelenik meg. Erre az irodalmár szakma is felfigyel, a novellapályázatokban és sci-fi konferenciákban jelentős regionális szépirodalmi lapok is partnerek. Megalakul az Írószövetség fantasztikus írói munkabizottsága, s 1976-ban, majd nem kevés bővítéssel 1979-ben Miskolcon megjelenik, egy tízfős munkaközösség eredményeként a Tudományos-fantasztikus, utópisztikus, fantasztikus művek bibliográfiája is.

Ez a grandiózus vállalkozás, amelynek – nem meglepő módon – Kuczka Péter a lektora és előszó-szerzője, már film- és képzőművészeti alkotásokat, szakirodalmat és SF klubokat, szövetségeket is felsorol.

A nyolcvanas évek erjedő-változó időszakában, a magyar civil társadalom éledezésekor a Kádár-kor pozitív intézményrendszere: a művelődési házak, a közkönyvtárak sűrű hálózata, az

üdültetés, az ifjúsági klubok, de még a kommunista ifjúsági mozgalom is talajt jelenthet a tudomány és művészet iránt egyszerre érdeklődő és így a sci-fi felé forduló kamasz olvasóknak.

Megszületik egy új nemzedék, amelynek legnagyobb populáris élménye a Commodore-számítógéppel való találkozás, a Csillagok háborúja című film, (amely igazán szigorúan tekintve inkább űrkörnyezetben játszódó tündérmese, mint sci-fi) és a Galaktika folyóirat, amelyet már szüleink polcáról kellett elcsenni.

A sci-fi művek példányszáma nem ritkán eléri, sőt meghaladja a negyedmilliót, egyes művek újabb és újabb kiadást is megélnék. A változások azonban sosem egyirányúak és egylényegűek. Ahogy a magyar ipar mélyrepülésbe kezd, a privatizáció elkezdődik, a kultúra területén pedig az addig példásan erős, de monopolizált könyves infrastruktúra átalakul, az emberek érdeklődése is más irányba fordul.

Ha visszatérünk első példánkhoz, Nemere Istvánhoz, beláthatjuk, hogy a tudományos-fantasztikus irodalom mint jelenség, ha nem egyéni alkotásonként, hanem összességében nézzük, ugyancsak visszatükrözi a társadalom állapotait. Az 1944-ben született író nem nevezhetnénk klasszikus hard science fiction szerzőnek, de a nyolcvanas években Európa legjobb sci-fi írójává választják. Humán végzettségű, kiváló lengyel műfordító (Stanislaw Lem könyveinek avatott tolmácsolója) és eszperantista. 1977-től, a Triton-gyilkosságoktól kezdve egészen a nyolcvanas évek végéig tudományos-fantasztikus környezetben játszódó bűnügyi és ifjúsági regények egész sorát publikálja.

A nyolcvanas évek második felében fordul érdeklődése egyre inkább az ezoterikus, paranormális kérdések felé, amelyek tudományos megalapozottsága megkérdőjelezhető, sőt, amelyek a hivatalos és általunk is elfogadott tudományossággal szemben avantgárd módon szembenállnak.

A kilencvenes években a korábbi tudományos-fantasztikus irodalom egész intézményrendszere felborul, az írott szöveg kvalitásai helyett előtérbe kerülnek a meteorológiai és egyéb tényezők és a megélhetésükért küzdő sci-fi írók sorban fantasy művekkel rukkolnak elő. Egy racionalista tudományfelfogás nézőpontjából ez a korszak így éppen nem a tudományos népszerűsítés, hanem a tudományos népszerűtlenítés időszakának tekinthető. Ezzel együtt megszűnik a régi, nívós Galaktika folyóirat, a hard science fiction irodalomban pedig újabb, jelentős fordítások sorban látnak napvilágot ugyan, de tömegszerű elterjedésük elhalkul az ezoterikus, meseszerű vagy épp valamilyen valláspótlékot jelentő munkák mellett. A hidegháború befejeztével az űrkutatás is kikerül a figyelem középpontjából.

Ugyanakkor a kilencvenes években alakul meg Sárdi Margit vezetésével az ELTE BTK keretében az első tudományos-fantasztikus irodalmat kutató szeminárium, amely megalkotja a tudományos-fantasztikus tematika átfogó kódlistáját (e lassan és szervesen fejlődő modernista rendszerben olyan – ma is frissen ható – témákat különítve el, mint például természeti viszonyok megváltoztatása, hibernáció, robotika, a társadalom irányából pedig rendőrállam, éghajlatváltozással járó katasztrófák, női szerepek megjelenése, űrutazással járó mentális problémák stb.) s ez az a szeminárium, amely a magyar sci-fi történetének a kis mestereket is felkutató lexikonszerű dokumentálásában később már mint Magyar Scifitörténeti Társaság játszik szerepet.

Ezen jelentős kanonizációs törekvéssel párhuzamosan – mintegy egy neomodern reneszánsz részeként – Burger István és a kiváló Clarke-fordító, Németh Attila vezetésével újjáalakul a Galaktika folyóirat, rokonszenves módon a régi Galaktika számozását folytatva, s a tudományos kishírek rovatban olyan szövetségeseire talál, mint a KFKI-ban dolgozó Lukács Béla vagy Horváth András csillagász, egy másik patinás tudományos népszerűsítő intézmény, a TIT Budapesti Planetárium vezetője. A tudományos-fantasztikus irodalom története előítéletektől és – az irodalom minden más tematikájára is jellemző – színvonalbeli egyenlenségektől terhelt, az viszont számomra kétségtelen tény, hogy a tudományos

népszerűsítésnek – éppen specifikus érdeklődése miatt elsősorban a műszaki tudományoknak, a fizikának és az űrkutatásnak – egyik legfontosabb szövetségese lehet. A Fizika Évében nekünk, technikátörténettel foglalkozóknak is kötelességünk elmondani: az írók és mérnökök mentalitásától; az irodalompolitika, a humárértelmiség viszonyulásának és az anyagi lehetőségeknek a konstellációjától függ, hogy a szövetséges potenciális ellenfélle – vagy az ellenfél potenciális szövetségessé válik-e.

Engedjék meg, hogy végezetül Bay Zoltánt, az ismert világítástechnikust, a Holdradar-kísérletek nemzetközi úttörőjét idézzem, mert mondatai talán leginkább a sci-fi területén találtak visszhangra: „A tudomány és művészet között nincs lényegi különbség. Mindkettő ugyanabból a forrásból táplálkozik: a belső emberi ösztönzésből, hogy előrehaladjunk, hogy magasabbra emeljük fejünket.”

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Budai Péter: Az informatika fejlődése a sci-fi irodalom szemszögéből, HWSW, 2004
- ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézete Tudományos-fantasztikus Irodalom Szakszemináriuma (S. Sárdi Margit és tanítványai) : A tudományos-fantasztikus irodalom témakörei, 1995
- Erdei Pálma: Korunk folklórja – válságban?, In: S. Sárdi Margit (szerk.): Az idő hídján, Möbius, 2000, 289 - 334. o.
- Kuczka Péter: E.T. a földön, in: Kuczka Péter: Határvidék, Hét Krajcár Kiadó, 1998., 49 - 77.o.
- Kuczka Péter: “Látod, barátom, mivé lett a Föld?”, in: Kuczka Péter: Éveken át, Tri kolor, é.n., 282-294. o.
- Kuczka Péter: A science fiction Magyarországon, in: Kuczka Péter: Éveken át, Tri kolor, é.n., 294-308. o.
- S. Sárdi Margit: A tudományos fantasztikus irodalom és valóság, é.n.
- Rinyu Zsolt és S. Sárdi Margit további munkái kéziratban a Magyar Scifitörténeti Társaság honlapján és adatbázisában.